

16-Мавзу: Қишлоқ хўжалигида ялпи маҳсулот.

Режа:

1. Қишлоқ хўжалигининг ялпи ва товар маҳсулоти ҳақида тушунча, уларнинг аҳамияти.
2. Қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти таркиби динамикаси (ўзгариши).
3. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тақсимлаш ва сотиш.

1. Қишлоқ хўжалигининг ялпи ва товар маҳсулоти ҳақида тушунча, уларнинг аҳамияти.

Қишлоқ хўжалигидаги барча корхоналар, ташкилотлар зиммаларидаги асосий вазифасини бажариш учун ишлаб чиқариш жараёнида турли ишларни, хизматларни амалга оширадилар, хилма-хил маҳсулотларни етиштирадилар. Жумладан, пахта хом ашёси, буғдой, шоли, маккажўхори, картошка, карам, помидор, сабзи, сут, гўшт ва бошқа маҳсулотларни етиштирадилар. Ўетиштирилган бу каби маҳсулотлар уларнинг ялпи маҳсулоти натурал миқдорини ифодалайди. Лекин, бу натурал кўрсаткичлар хўжаликларнинг йиллик фаолиятини тўлиқ ифодалай олмайди, чунки уларни натура ҳолида бир-бирига қўшиб бўлмайди. Шунинг учун ялпи маҳсулот қиймат шаклида аниқланиши лозим. Бунинг учун ўетиштирилган барча маҳсулотларнинг қиймати қўшилган ҳолда аниқланади. Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бир йиллик ҳамда бир неча йиллик фаолиятини таҳлил этиш мақсадида ялпи маҳсулотнинг қиймати ҳар йилги ҳақиқий ҳамда қиёсий баҳоларда ҳисобланади. Ҳозирги даврда қиёсий баҳолар сифатида 1996 йилдаги ҳақиқий баҳоларнинг ўртача йиллик миқдори олинган. Маълум йиллардан сўнг бошқа йилнинг ўртача баҳолари олинishi мумкин.

Демак, қишлоқ хўжалигида натура ҳолида ўетиштирилган турли хилдаги маҳсулотлар тармоқнинг натура ҳолдаги ялпи маҳсулоти дейилади. Тармоқда натура ҳолда ўетиштирилган маҳсулотларнинг қиймат ҳолидаги умумий йиғиндиси эса қишлоқ хўжалигининг қиймат ҳолидаги ялпи маҳсулоти деб аталади. Тармоқда ўетиштирилаётган ялпи маҳсулот қиймати алоҳида маҳсулот турлари, тармоқлар ва хўжалик бўйича аниқланади. Ялпи маҳсулот тармоқнинг, корхонанинг бир йиллик фаолиятини ифодаловчи умумий кўрсаткичдир. Қиймат шаклида ҳисобланган ялпи маҳсулотнинг таркиби қуйидагича бўлади:

1. Тайёр маҳсулот;
2. Тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши жараёнида бир йил давомида ўетиштирилиб, йиғштирилиб, ҳисобга олинган, тақсимлашга ва сотишга тайёр бўлган маҳсулот қишлоқ хўжалигининг тайёр маҳсулоти ҳисобланади.

Келгуси йилларда маҳсулотлар етиштириш учун сарфланадиган харажатлар тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари деб аталади. Жумладан, келгуси йилда пахта, буғдой, сабзавот ва бошқа маҳсулотлар етиштириш учун жорий йилда ерларни ҳайдаш, текислаш билан боғлиқ бўлган харажатлар, келгуси йилда гўшт етиштириш учун жорий йилда харажатлар қилинади. Бундай харажатлар боғдорчиликда ҳам мавжуд.

Натура ҳолдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотлари турлари бўйича алоҳида-алоҳида, ўсимликчилик маҳсулотлари ҳамда чорвачилик маҳсулотлари ялпи ҳажми ҳам

қиймат ҳолида ҳисобланади. Бу маҳсулотлар бир йиллик ҳажмининг қиймати шу йилги ҳақиқий баҳоларда қуйидагича аниқланади:

Сотилган маҳсулотлар сотиш баҳоларида ҳисобга олинса хўжалик ички эҳтиёжи учун берилганлари уларнинг таннархлари бўйича ҳисобга олинади.

Лекин бозор иқтисодиёти шароитида бу усул хўжалик эҳтиёжларини, ишлаб чиқариш билан шуғулланганларнинг моддий манфаатдорлиги ошишини этарли даражада таъминлай олмайди. Маҳсулотлар таннархда белгиланганлиги учун фойда ололмайдилар. Фойда бўлмагач, ишчиларни маҳсулот ишлаб чиқариш натижасига кўра, рағбатлантириб бўлмайди. Шунинг учун ички эҳтиёжларга берилган маҳсулотларнинг қийматини ҳам ўртача сотиш баҳоларида аниқлаш ёки ички баҳоларни белгилаш мақсадга мувофиқдир. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг турлари, тармоқлар миқёсида қиймати ҳақиқий баҳоларда аниқланиши натижасида улардан ҳар бирининг жами ялпи маҳсулот қийматидаги салмоғини аниқлаб, таҳлил қилиш, бу кўрсаткичлар асосида қишлоқ хўжалиги корхоналари иқтисодиётини таққослаб, умумий хулосалар чиқариш мумкин. Лекин бунда тармоқнинг, хўжаликларнинг бир неча йиллик фаолиятини чуқур таҳлил қилиб бўлмайди. Чунки ҳақиқий баҳолар ҳар йили ўзгариб туради. Масалан, 1 тонна пахта хомашёсининг давлат харид нархи 2000 йилда ўртача 52 минг сўм даражасида белгиланган бўлса, 2009 йилда 510,0 минг сўмга яқин бўлган. Шу йиллар ичида унинг мутлақ миқдори 9.8 марта, бошоқли донларнинг давлат харид баҳоси эса 6.5 марта ошган. Ялпи маҳсулотнинг умумий қийматига таъсир кўрсатувчи бундай ҳолларнинг олдини олиш учун ялпи маҳсулот қийматини қиёсий баҳоларда аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Улар ёрдамида қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг, тармоқдаги меҳнат унумдорлиги даражасининг, фондлар қайтими кўрсаткичларининг бир неча йиллар давомидаги ўзгаришини тўғри ҳал қилиш мумкин.

Қишлоқ хўжалигидаги тайёр маҳсулотлар ички ва ташқи бозор талабини эътиборга олган ҳолда сотилади, яъни қишлоқ хўжалигида ҳам пул-товар (П-Т) муносабатлари амалга оширилади. Маҳсулотларнинг пул-товар муносабатлари асосида сотилган миқдори товар маҳсулоти деб аталади. Шунга асосланган ҳолда маҳсулотларнинг товарлилик даражаси ҳам аниқланади. Уни аниқлаш учун сотилган маҳсулот миқдорини жами йетиштирилган маҳсулотнинг натура ҳолидаги улушига тақсимлаб, 100 га кўпайтириш лозим. Чунки у фоизда ҳисобланади. Бунинг учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$T_d = (S_m \div O_m) * 100 \text{ yoki} = \frac{S_m}{O_m}$$

Бунда: T_d – маҳсулотнинг товарлилик даражаси, фоизда;

S_m – сотилган маҳсулот миқдори, тонна, сентнер, килограмм;

O_m – йетиштирилган жами маҳсулот (пахта, буғдой), тонна, сентнер

Маҳсулотларнинг товарлилик даражаси тайёр маҳсулот ҳамда талабдан келиб чиққан ҳолда турлича бўлиши мумкин. Унга айрим пайтларда давлатнинг сиёсати ҳам таъсир кўрсатади. Жумладан, ҳозирги даврда пахта хом ашёсига нисбатан давлат буюртмаси ва талабнинг мавжудлиги сабабли унинг товарлилик даражаси 100 фоизга тенг. Айрим техника маҳсулотлари ҳам хўжаликларда фақат сотиш мақсадида йетиштирилмоқда. Шунинг учун ҳам уларнинг товарлилик даражаси 100 фоизга тенг бўлади. Масалан, каноп. Айрим маҳсулотлар эса фақат ички талабларни қондириш мақсадида йетиштирилиши мумкин. Бундай ҳолларда уларнинг товарлилик даражаси аниқланмайди. Жумладан, озуқа учун

Йетиштирилган эм-хашак, сабзи, турп, шолғом, помидор ва бошқалар. Улар сотилган ҳолдагина товарлилик даражаси аниқланади.

Ялпи ва товар маҳсулотларнинг мамлакат, тармоқлар ҳамда корхоналар иқтисодиётидаги аҳамияти катта. Жумладан, ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот ҳажми, қиймати ўсиши натижасида мамлакат ялпи ички маҳсулотининг ҳам ўсиши таъминланади. 2000-2009 йилларда халқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг мамлакат ялпи ички маҳсулотидаги салмоғи 26,8-19 фоизни ташкил этмоқда. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалик маҳсулотларини экспорт қилиш туфайли барпо этилаётган валюта тушуми таркибида уларнинг салмоғи сезиларли бўлмоқда.

Натижада халқ хўжалиги барча соҳаларининг ривожлантирилиши таъминланади.

Ялпи маҳсулотнинг натурал миқдори кўпайиб, улар истеъмолчиларга турли усуллар ёрдамида етказилиши қайта ишлаш тармоқлари ривожланишини ҳамда аҳолининг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминланиш даражасини юксалтиради. Бу аҳолининг иш билан таъминланиши юксалиб, реал даромади ортишига, яшаш шароити яхшиланашига олиб келади.

Корхоналар ялпи ва товар маҳсулотининг кўпайиши уларнинг ҳам иқтисодиёти юксалишини таъминлайди. Хўжалик ялпи маҳсулотининг, натура ҳолдаги миқдори кўпайиши тайёр маҳсулот миқдори ошишига сабаб бўлиб, ички ва ташқи талаб тўлиқроқ қондирилишига имконият яратади. Натижада сотиладиган маҳсулот миқдори ортади. Уни сотиш эвазига корхоналарнинг пул даромадлари кўпаяди. Бу қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг кенгайтирилган ҳолда ривожланишини, ишчи-хизматчиларнинг эса моддий рағбатлантирилишини таъминлайди. Шунинг учун ҳам республика ҳукумати қишлоқ хўжалик маҳсулотлари миқдорини оширишга, уларнинг сифатини яхшилаб, рақобатбардошлигини юксалтиришга катта эътибор бермоқда. Чунки қишлоқ хўжалик маҳсулотларини чет давлатларга сотиш натижасида мамлакатнинг валюта тушуми ортиб бормоқда. Чет эл валюталари кўпайиши натижасида қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган ишлаб чиқариш воситалари, янги техникалар, илғор технологиялар сотиб олинмоқда.

2. Қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти таркиби динамикаси (ўзгариши)

Иқтисодиётнинг турлича босқичларида, жумладан инқироз шароитида ҳам республикада қишлоқ хўжалигини ривожлантириш сиёсати изчиллик билан амалга оширилмоқда. Масалан, 2010-йилда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини 105фоизга ошириш кўзда тутилган.^{1[19][19]} Бунинг учун тармоқда кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш мақсадида аграр иқтисодий ислохотлар босқичма-босқич олиб борилмоқда. Натижада барқарор равишда мулкчиликнинг турли шакллари барпо этилиб, уларнинг эркин фаолият кўрсатишлари учун сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий шароитлар яратилмоқда. Қишлоқ хўжалигига инвестицияларни жалб этиш натижасида янги техникалар, самарали технологиялар киритилиб, унинг моддий-техника базаси мустаҳкамланмоқда. Тармоқдаги ишчи-хизматчиларнинг билимлари, малакалари, тадбиркорлик қобилиятлари юксалтирилмоқда. Натижада жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий тасирига қарамасдан сўнгги йилларда қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти йил сайин ортиб бормоқда.

^{1[19][19]} Каримов И А “Асосий вазифамиз Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир” Халқ сўзи. 30.01.2010йил

Мустақиллик йиллари жамият табиат, иқтисодий ва ижтимоий қонун талабларига асосланган ҳолда республика иқтисодиётининг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланган қишлоқ хўжалигида қаттиятлилик билан, босқичма-босқич ҳуқуқий, ташкилий, таркибий, ҳамда иқтисодий ислоҳатлар амалга оширилмоқда. Уларни амалга ошириш учун улкан меҳнат, катта маблағ сарфланмоқда. Улар сўнгги йилларда ижобий натижалар бермоқда. Масалан, мамлакат қишлоқ хўжалигининг ҳақиқий нархлардаги ялпи маҳсулоти 1997-2008-йилларда 26.2 марта ошган. Лекин шу йилларда фермер хўжалиқларининг ялпи маҳсулоти 227.4 марта ошган. Бундай ўсиш фермерчиликни устувор суръатларда ривожланиши билан боғлиқ. Давлат ва жамоа мулкчилигига асосланган қишлоқ хўжалиқ корхоналарининг ялпи маҳсулоти шу даврда 10.2 мартага ошган. Бу ҳол хусусий мулкчиликни самарали эканлигидан далолат беради. Республика қишлоқ хўжалигида деҳқон ва оила таморқа хўжалиқларининг ўрни шу даврда катта бўлиб уларни ялпи маҳсулотдаги салмоғи 61%дан юқори бўлган. Шунинг учун ҳам ҳукумат, мамлакат қишлоқ хўжалигини ривожланишида унга катта эътибор қаратади. Республикада қишлоқ хўжалигини барқарор ривожланишига 2005-йилдан сўнг эришилди. Агарда жами ялпи маҳсулот қимати 2005-йилда 2000-йилдагига нисбатан 4.3 марта ошган бўлса, 2008-йилда 2005-йилдагига нисбатан 75.3%га ошган.

Мамлакат ялпи маҳсулотининг таркибида ўсимликчилик етакчи тармоқ ҳисобланади. Унинг салмоғи 49.4%ни ташкил этган бўлса, (1997й.), 53.5% (2008й) га етган. Чорвачилиқ тармоғининг салмоғи шу даврда 50.6:46.5 фоизга тенг бўлган. Лекин сўнгги йилларда чорвачилиққа берилаётган эътибор натижасида унинг салмоғи 44.4%дан (2005.й), 46.5%га (2008й.) етказилди. Яъни унинг салмоғи ўсиб бормоқда. Фермер хўжалиқлари билан қишлоқ хўжалиқ корхоналари ялпи маҳсулотининг таркибида ўсимликчиликнинг салмоғи улкан. Жумладан, фермер хўжалиқларида унинг салмоғи 91.3фоизга, қишлоқ хўжалиқ корхоналарида эса 81.8фоизга (2008й.) тенг бўлган. Бу маълумотлар уларнинг ўсимликчилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашганлигидан далолат беради. Деҳқон ва оила таморқа хўжалиқларида эса чорвачилиқнинг салмоғи кўпроқ (67.8%, 2008-й.).

10.2.2-жадвал. Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти ўзгаришининг ҳақиқий ҳолатини унинг қиёсий баҳоларда аниқланиши реалроқ исботлайди. Чунки, бунда ҳар йилги ҳақиқий баҳолар ўзгаришининг таъсири бартараф этилади. Ялпи маҳсулот қийматининг қиёсий баҳолардаги даражаси йил сайин ўсиб борган. Лекин унинг миқдори шу йиллар ичида 2,3-4,5 фоиз даражасида бўлган. Агар республикамизда 1992-1994 йиллардаги беқарорлик содир бўлмаганида унинг даражаси бундан ҳам юқори бўлиши мумкин эди. Бу қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларини ўсиши қуйидаги омиллар ҳисобидан таъминланган:

- янги ерларни ўзлаштириш эвазига экин майдонларини кенгайганлиги;
- серҳосил экин турларини экиш, яъни экин турларини диверсификациялаш ҳисобига;
- чорва ҳайвонлари бош сонини кўпайиши ҳисобига;
- чорва ҳайвонларини маҳсулдорлигини ошиши ҳисобига;
- қишлоқ хўжалиқ маҳсулотлари баҳоларининг ўсиши ҳисобига;

Республикада дон маҳсулотлари етиштириш миқдори шу йиллар ичида 105.9 фоизга кўпайган. Агарда 2008 йилдаги натижа эътиборга олинадиган бўлса, у ҳолда дон етиштириш 2,1 мартага ортган. Чунки 2008 йилда жами 6.4 млн. тонна дон

маҳсулотлари йетиштирилган. 2009-йилда жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозининг салбий таъсирини олдини олишга қаратилган тадбирларни амалга оширилиши натижасида 2009-йили 7.3млн. тонна дон маҳсулотлари ишлаб чиқарилган. Дон маҳсулотлари таркибида буғдой устувор суръатларда ортган. 1995-2008 йиллар мобайнида буғдой етиштириш 6,9 маротаба кўпайган. Бу республикада дон маҳсулотлари етиштириш жараёнига буғдой етиштиришни диверсификация қилинаётганлигидан далолат беради. Бу дон маҳсулотларига бўлган республика ички талабини қондириш борасидаги давлат сиёсатининг ижобий натижасидир. Дон маҳсулотлари етиштиришни асосан пахта яккахокимлигини камайтириш ҳисобига ошириш назарда тутилган. Натижада пахта хомашёсини етиштириш 1995-2008 йиллар мобайнида қарийиб 13.8 фоизга камайган.

Картошка етиштириш шу йилларда 3.2 мартага ортган. Чунки унга нисбатан аҳолининг талаби ортиб бормоқда. У ҳозирги даврда иккинчи нон маҳсулоти ўрнини босмоқда. эндиликда аҳоли истеъмоли учун четдан картошка сотиб олинаётгани йўқ. сабзаёт маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми шу йилларда 11.1марта ортган.

Чорвачилик маҳсулотларини етиштириш суръатлари кескин ошаётгани йўқ. Бунга асосий сабаб тармоқда иқтисодий ислохотлар бозор иқтисоди талаби даражасида амалга оширилмаётганлигидир. 1993 йилдан бошлаб чорва моллари хусусийлаштирилди, лекин хусусийлаштирилаётган фермалар озуқа етиштириш учун ер билан тўлиқ таъминланмади. Оқибатда сермахсул чорва ҳайвонлари сотилди, мавжудларининг эса маҳсулдорлиги пасайди. Бундай ҳолнинг олдини олиш мақсадида республика ҳукумати 2005-йилдан бошлаб чорвачиликни ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқмоқда. Бу, албатта, чорвачилик маҳсулотлари кўпайишини маълум даражада таъминлади. Лекин республика вилоятларида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш бир хил суръатларда ўсмади ривожланмаган Масалан 2000-йилда гўшт етиштириш, 1995-йилдагига нисбатан 10.6фоизга ошган бўлса, 2008-йилда 2005-йилдагига нисбатан гўшт етиштириш миқдори 20.4фоизга ошган. Демак гўшт етиштириш суръати сўнги йилларда юқори бўлган. Бу сўзсиз амалга оширилаётган тадбирлар натижасидир Республикада қишлоқ хўжалик маҳсулотлари асосан иккита йирик тармоқда – ўсимликчилик ва чорвачилик тармоқларида йетиштирилади. Сўнги йилларда мамлакат қишлоқ хўжалиги бўйича йетиштирилаётган ялпи маҳсулотнинг (қиймат ҳолида) 53-55 фоизи ўсимликчиликда, 44-46 фоизи чорвачилик, бир фоизга яқини балиқчилик, яъни сув хўжалиги ҳиссасига тўғри келмоқда.

Бозор талабини қондириш учун қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини табиий ҳамда иқтисодий омилларни эътиборга олган ҳолда мақсадга мувофиқ жойлаштириш талаб этилади. Бунда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини барча турдаги зарур ишлаб чиқариш ресурслари билан таъминлаш ҳамда улардан уддабуронлик билан самарали фойдаланишга эришиш керак.

Республика қишлоқ хўжалигида йетиштирилаётган ялпи маҳсулотнинг 98,7 фоизи (2001 йил) нодавлат сектор зиммасига тўғри келган бўлса, 2008-йилга келиб 99.9фоизи тўғри келган. Бу, албатта, ижобий ҳол. Лекин тармоқда маълум миқдорда давлат сектори бўлиши мақсадга мувофиқдир. Улар асосан қишлоқ хўжалигида фан, техника, технологияларни ривожлантириш билан банд бўлиши мумкин. Жумладан, фан ютуқларига асосланган ҳолда қишлоқ хўжалик

экинларининг сифатли, серунум навларини, чорва хайвонларининг маҳсулдор зотларини, янги, серунум техникаларни, самарали технологияларни яратиш, уларни ўз ишлаб чиқаришимизда синашимиз ва ҳаётга кенг татбиқ этишимиз лозим.

Қишлоқ хўжалигининг нодавлат секторида жамоа, ширкат, фермер, деҳқон хўжаликлари, кичик корхоналар маҳсулот етиштириш билан банд. Жамоа, ширкат ҳамда фермер хўжаликлари асосан товар маҳсулотлар етиштириб, бозор талабини қондириш билан шуғулланмоқдалар. Деҳқон хўжаликлари эса ўз ички талабларини қондириш мақсадида маҳсулот етиштириб, эҳтиёждан ортган қисмини бозорга чиқарадилар. Ҳозирги даврда республикада йетиштирилаётган пахтанинг 100 фоизини, доннинг 86 фоизга яқинини жамоа, ширкат, фермер хўжаликлари етиштирмоқдалар. Сабзавот маҳсулотларининг 67 фоизга яқини, картошканинг 83.4 фоизи, гўштнинг 94.9 фоизи, сутнинг эса 96,8 фоизи деҳқон хўжаликлари ҳиссасига тўғри келмоқда.

Бу республика қишлоқ хўжалигида кўп укладли иқтисодиёт шаклланаётганлигидан далолат беради.

Хўжалик юритишнинг бу шаклларини янада ривожлантириш учун давлатнинг истиқболга мўлжалланган самарали дастурлари ишлаб чиқилиши ҳамда ишлаб чиқаришга жорий этилиши зарур. Шундагина кўзланган натижага эришиш мумкин.

Қишлоқ хўжалигида давлат раҳбарлигида ташкилий аграр иқтисодий ислохотларни босқичма-босқич амалга оширилиши натижасида 2010 йилнинг 6 ойида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот қиймати 2008 йилнинг ҳудди даврига нисбатан 6.9 фоизга ошган. Бу ўсиш асосан ўсимликчилик тармоқларини ўсиши ҳисобидан таъминланган. Бу тармоқдаги ўсиш кўрсатилган даврда 21 фоизга тенг бўлган, чорвачилик тармоқларидаги ўсиш эса 7.2 фоизни ташкил этган. 2010 йилда Республика ҳукумати томонидан катта ташкилий чора-тадбирларни амалга оширилиши, бозор механизмларини жорий этилиши ҳамда мавжуд бўлган барча ресурслардан тўлиқ ва самарали фойдаланиш ҳамда табиий шароитларни шу йили жуда қула келиши натижасида 6.7 млн. тоннага яқин дон маҳсулотини, етиштиришга эришилди. Ҳудди шундай картошка, сабзавотчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳам ўсган. Бу ўсиш асосан интенсивлаштириш эвазига таъминланган.

3. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тақсимлаш ва сотиш.

Қишлоқ хўжалигининг энг асосий вазифаси республика ҳудудидаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарнинг хомашёга, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабларини қондиришдир. Шу билан биргаликда, тармоқ ташқи бозор талабини қондиришда ҳам қатнашиши мақсадга мувофиқдир.

Бу талаблар қишлоқ хўжалиги учун давлатнинг пахта ва ғаллага бўлган энг муҳим буюртмаларини бажаришга асосланади. Бу маҳсулотларга давлат буюртмаларининг миқдори уларни етиштириш бўйича режалаштирилган ҳажмга нисбатан ширкат ва фермер хўжаликларида 50 фоиз даражасида белгиланган. Бу ўринда эслатиб ўтиш керакки, қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, тармоқда эҳтирилган маҳсулотларнинг, чунончи, уруғлик, эм-

хашак, озуқа кабиларнинг маълум бир қисми ички талабни қондиришга сарфланади. Акс ҳолда тармоқда такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ривожланиши таъминланмайди.

Қишлоқ хўжалик корхоналари ишлаб чиқаришининг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш асосида ривожланишини таъминлаш учун йетиштирилган маҳсулотларнинг бир қисми бу борадаги талабларини қондириш мақсадида ишчи-хизматчиларга иш ҳақи ўрнига натура ҳолида берилади, уларнинг овқатланишлари учун ажратилади. Шунингдек, аҳолининг кам таъминланган қисмини ижтимоий муҳофаза қилиш мақсадида уларга маълум миқдордаги маҳсулотлар текинга берилади.

Ҳозирги даврда қишлоқ хўжалик корхоналарида йетиштирилаётган маҳсулотлар муайян каналлар бўйича тақсимланмоқда ва сотилмоқда. Чизмадан кўриниб турибдики, қишлоқ хўжалик корхоналари, аввало, етиштирган пахта, дон маҳсулотларининг давлат буюртмасида кўрсатилган миқдорини «Ўзпахтасаноат» уюшмаси ҳамда «Ўздонмаҳсулот» компаниясининг жойлардаги корхоналари билан тузилган шартномалар асосида сотадилар. Бу турдаги маҳсулотларнинг давлат буюрмаларидан ортиқча қисми эркин савдода шартномалар асосида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналарга сотилади. Шу ўринда таъкидлаш керакки, бозор иқтисоди шароитида корхоналарга етиштирган маҳсулотларини эркин сотиш имкониятлари тўлиқ борилиши зарур. Шунинг учун давлат буюртмалари ўрнига иқтисодий жиҳатдан ривожланган демократик давлатлардагидек маҳсулотларни эркин сотиб олиш бўйича давлат дастурини ишлаб чиқиш лозим. Шу орқали давлатнинг иқтисодиётни эркинлаштириш сиёсати амалга оширилиши учун тўлиқ имконият яратилади. Бунда корхоналар ўз ишлаб чиқаришини кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш асосида ривожлантириш учун зарур маҳсулотларни ички талабларни қондирадиган миқдорда ажратишлари лозим. Бунинг учун ҳам ички шартномалар тузиш керак. Уларда хўжалик ичидаги муносабатларни амалга ошириш тартиби тўлиқ кўрсатилиши зарур.

Шундан сўнг улар қолган маҳсулотларини шартномлаар асосида эркин бозорларда, жумладан, биржаларда, кўргазмалар ёрдамида, аукционлар ҳамда чакана савдолар орқали сотишлари мумкин.

Эркин бозор шароитида маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ бўлган барча муносабатлар ҳамма талабларга жавоб бера оладиган даражадаги шартномалар асосида амалга оширилиши тақозо этилади.

Шартномалар ҳар икки томоннинг эркин келишуви асосида тузилиши шарт. Шартномаларни тузишдан олдин томонлар бозорни (маркетинг масалаларини) мукамал ўрганишлари, хўжалик раҳбарлари, бош мутахассислар, менежерлар зарур воситаларни қаердан, қачон, қандай баҳоларда, қанча ва қандай усулларда олиш мумкинлигини, шунингдек, ўз маҳсулотларини фойдаси билан сотиш йўллари, хўжалик раҳбарлари, шунингдек, амалиётдаги қонун ва қоидаларни ҳам мукамал билишлари, улар асосида иш юритишлари керак.

Шартномалар узоқ, қисқа муддатга ва бир марта амалга ошириладиган муносабатлар бўйича тузилиши мумкин. Масалан, қишлоқ хўжалик корхоналари маҳсулотларини сотиш учун ҳар йили шу маҳсулотларни (пахта, ғалла, чорвачилик маҳсулотлари ва бошқ.) сотиб олувчилар билан шартномалар тузадилар.

Шартномалар ҳар бир ҳамкор билан маҳсулотлар, бажариладиган ишлар ва хизматлар бўйича алоҳида-алоҳида тузилиши лозим. Уларни тузишни осонлаштириш мақсадида Ўзбекистонда намунавий шартномаларнинг бир неча

тури мутасадди ташкилотлар томонидан тавсия этилган. Чунончи, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги вилоятлардаги, туманлардаги бошқармаларига, туманларга ҳамда давлат хўжаликларига, фермер хўжаликларига ўз иш фаолиятларини юритиш учун ерни узоқ муддатга ижарага бериш; боғ ва токзорларни улар жойлашган ер участкалари билан ижарага бериш бўйича намунавий шартномаларни давлат тилида тақдим этган.

Намунавий шартномаларнинг аксарияти рус тилидаги сабабли тадбиркорлар кўп ҳолларда уларни тушунишга қийналмоқдалар, хатоликларга йўл қўймоқдалар. Қолаверса, улар эскирган тизим қолипда бўлганлиги боис талабларга тўла жавоб бермаётир. Шунинг учун тавсия этилган барча намунавий шартномалар давлат тилига қайта, замон талабларига жавоб бера оладиган даражада ўгирилиши шарт. Намунавий шартномаларда томонларнинг вазифалари, бурчлари, мажбуриятлари, барча шартлар аниқ, тўғри, равон ёзилиши талаб этилади. Масалан, давлат талабини қондириш учун қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олиш бўйича тузиладиган шартномада куйидаги масалалар аниқ кўрсатилиши лозим: шартнома тузувчиларнинг юридик номлари, раҳбарнинг исми-шарифи; сотувчининг қандай маҳсулотларни, қайси муддатларда, қанча миқдорда тайёрлаб бериши, олувчининг сотиб олган маҳсулотлар учун белгиланган вақтда ҳақ тўлаши лозимлиги; сотилган маҳсулотларнинг ассортименти давлат андозалари бўйича; маҳсулот ишлаб чиқарувчининг уларни сотиб олувчи ташкилот томонидан молиялаштириш тартиби аниқ ёзилган бўлиши; томонларнинг юридик жиҳатдан кафолатланганлиги ҳамда бу кафолатнинг муҳлати; сотувчининг сотиладиган маҳсулотларни олувчига етказиб бериш тартиблари ва муддати; сотилган маҳсулотларнинг баҳолари тўлиқ кўрсатилиши; сотиб олинган маҳсулотларга ҳақ тўлаш тартиби, уларни етказиб бериш шартлари; томонларнинг мажбуриятлари; идишлар ва маҳсулотларни жойлаштириш ишлари, уларга белги, тамға босиш тартиби; тузилаётган шартноманинг ҳаракат муддати, томонларнинг жавобгарлиги; муносабатлар жараёнида вужудга келиши мумкин бўлган муаммо ва келишмовчиликларни бартараф этиш тартиби; шартномаларга ўзгартириш киритиш шартлари; томонларнинг ўзаро алоқаларни ўрнатиш тартиби; форсмажор ёки томонларнинг маҳсус, тасодифий (ёнғин, сув тошқини, уруш, зилзила) ҳолатларидаги вазифалари, бурчлари; томонларнинг юридик маскани; маҳсулот сотувчи ва сотиб олувчи ҳақидаги тўлиқ маълумотлар; томонларнинг муҳри, раҳбарларнинг исми-шарифи тўлиқ келтирилган бўлиши шарт. Бу шартнома қишлоқ хўжалиги корхоналари билан пахта заводлари, дон комбинатлари ўртасида тузилади.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, шартномаларни тузишда ҳозир ҳам яккаҳокимлик аломатлари мавжуд. Чунки эркин бозорда қайта ишловчи уларнинг рақобатчилари бўлмаганлиги, бўлганда ҳам жуда камлиги сабабли яккаҳокимлик улар томонида бўлади. Оқибатда қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан сотиладиган пахтанинг, ғалланинг баҳоси эркин, келишилган ҳолда ўрнатилаётгани йўқ. Бу муаммоларни тўғри ҳал этиш учун мулкчиликнинг турли шаклларида асосланган қайта ишлаш саноати корхоналарини ташкил этишга алоҳида аҳамият бериш зарур.

Лекин, ҳозирги даврда эркин савдо субъектлари чекланганлиги сабабли қишлоқ хўжалик корхоналарининг маҳсулотларини эркин сотиш имкониятлари жуда тор, яъни эркин рақобатли бозор тўлиқ шакллангани йўқ. Масалан, корхоналар маҳсулотларининг давлат буюртмаларидан ортиқча қисмини эркин рақобат асосида сотиб оладиган пахта тозалаш заводлари, дон комбинатлари жуда

кам. Шунингдек, туманларда сабзавот, боғдорчилик, чорвачилик маҳсулотларини сотиб олувчи корхоналар ҳам чекланган. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини четга олиб чиқиб сотиш учун талайгина муаммолар ҳал этилиши талаб қилинади. Уларни ҳал этиш учун барча хўжалик раҳбарларининг имкониятлари йўқ. Шунинг учун келажакда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирларини яратиш зарур. Бунда даставвал нодавлат мулкчилигига асосланган турли хилдаги кичик, ўрта корхоналарни барпо этишга алоҳида эътибор бериш лозим. Шу орқали қишлоқ ҳудудларида кўшимча иш жойлари ташкил этилиб, маҳсулотларни сотишда эркин бозорни шакллантириш таъминланади. Шунингдек, қишлоқ хўжалик корхоналарининг ўз маҳсулотларини (рақобатбардош бўлса) эркин сотиш имкониятларини кенгайтириш, бу жараёни соддалаштириш керак.

Қишлоқ хўжалик корхоналари етиштирган маҳсулотларни сотишга Республика Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг, Дехқон ва фермер хўжаликлари уюшмасининг жойлардаги бўлимлари ҳамда бошқа манфаатдор ташкилотлар амалий ёрдам беришлари зарур. Шу билан бирга, қишлоқ хўжалик корхоналарида бозорни ўрганиб, савдо-сотик ишларини ривожлантирадиган маркетинг бўлимлари ташкил этиб, уларни ривожлантиришга алоҳида эътибор бериш лозим.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришда, сотишда табиий шароитларни ҳамда халқимизнинг ўзига хос миллий хусусиятларини, албатта, эътиборга олиш зарур. Чунки айрим маҳсулотларни етиштиришга табиий шароитлар, айримларини етиштиришга миллий одатларимиз йўл бермайди. Жумладан, чўчқачиликни ривожлантиришга. Лекин бу соҳа самарали ҳисобланади. Йетиштирилаётган маҳсулотларни эркин сотишда аҳолининг миллий эҳтиёжини эътиборга олиш лозим. Чунки мусулмон динига мансуб бўлган аҳоли чўчқа гўштини, чўчқа гўшtidан тайёрланган маҳсулотларни сотиб олмайди, чунки уларни истеъмол қилмайди. Лекин унни, нон маҳсулотларини, шолени кўпроқ сотиб олади. Чунки улар ҳар куни уч маҳал нон эсалар ҳам кўнгилларига тегмайди. Демак, маҳсулот ишлаб чиқариш ва уларни сотишда, тақсимлашда юқоридаги масалаларга эътибор бериш лозим.